

PORTALE CZTERNASTOWIECZNE W KOŚCIOŁACH ŚLĄSKICH, DETALE ARCHITEKTONICZNE I RZEŹBIARSKIE

HANNA KOZACZEWSKA-GOLASZ
AGNIESZKA BERNAŚ

Wstęp

Portale gotyckie katedr francuskich z dużymi posągami w ościeżach, bogatą dekoracją rzeźbiarską w archiwoltach oraz w tympanonach i wimpergach były inspiracją dla budowniczych kościołów wielu krajów. Niektórzy powtarzali wzorce francuskie, innych nie było na to stać – zapewne brak było dobrych rzeźbiarzy i inwestorów, a niektórzy mieli ambicje stworzenia własnych koncepcji. Szczególnie jest to widoczne w architekturze włoskiej, której budowniczowie nie skorzystali z francuskiego systemu konstrukcyjnego¹, a gotyckie detale architektoniczne umieszczali w nowych, nietypowych miejscach. W kształtowaniu portali wykazali się także dużą pomysłowością. Jedną z koncepcji są portale z pinaklami, które występują także na Śląsku.

Genezy form portali śląskich jeszcze nie znamy. Być może szczegółowe opracowanie portali ułatwi poszukiwanie wzorców. W artykule „Portale czternastowieczne w kościołach śląskich”² przedstawiono układy typologiczne portali śląskich (il. 1). Niniejszy artykuł poświęcony został detalom architektoniczno-rzeźbiarskim.

1. Elementy ościeży portali

1. 1. Wałki i wklęski w przekroju poziomym

Średniowieczni twórcy na Śląsku włożyli dużo inwencji w tworzenie portali, dbając o ich różnorod-

ność. Znaczną grupę stanowią portale o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych, których profilowanie przechodzi na archiwoltę. W tych pozbawionych dekoracji portalach szczególnie starannie kształtowano przekrój ościeży. Podobnie kształtowano ościeża portali z dekoracjami (il. 2, 4, 5).

Na przekrój ościeży składały się wałki i wklęski w zróżnicowanych układach, ale słabo czytelnym z powodu małej średnicy elementów, wynoszącej dla wałków około 4 – 7 cm, niekiedy 2 cm, a dla wklęsłów do 10 cm, czasem 12 cm³. Ilość i średnica tych elementów miały wpływ na gęstość podziałów pionowych ościeża, a więc na jego kompozycję. Układ uskokowy czy rozczłonkowany ościeży czytelny jest w dolnej strefie profilowania, w przejściu do cokołu (il. 2, 3). Tylko niektóre ościeża uskokowe opierają się na cokole o układzie uskokowym, inne spoczywają na cokole o linii prostej skośnej lub łamanej. Wysuniętymi elementami uskoków są wałki, a w wewnętrznych narożach znajdują się proporcjonalnie dość duże wklęsli koliste. Uskoki ościeży są zróżnicowane – ich narożniki utworzono z symetrycznie ułożonych form, różnych w kolejnych narożach – wałków kolistych, kolistych z noskiem, wielobocznych, przechodzących we wklęsli i kolejne mniejsze wałki.

Wśród ościeży uskokowych wyróżniają się dwa przekroje o uskoku niesymetrycznym w portalu północnym kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu i w kościele św. św. Piotra i Pawła w Strzegomiu (il. 2). Mają po dwa uskoki oparte na lekko załamany

¹ Włosi stworzyli dużo lepszy system konstrukcyjny z kotwami, który w renesansie rozpowszechnił się w całej Europie.

² H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich*, artykuł w niniejszym numerze „Kwartalnika Architektury i Urbanistyki”.

³ Stanowi to znaczne zmniejszenie średnic w stosunku do stosowanych w XIII w., nawet tych z ostatniej ćwierci stulecia; wg T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009.

1 Paczków - PM i św. Jana, portal pd

2 Wrocław - św. Krzyża, portal pn nawy

3 Świdnica - Panny Marii, portal pn

1. Portal wągarowy
2. Portal uskokowy i rozczłonkowany
3. Portal w ramie
4. Portal z kolumnkami
5. Portal z pinaklami
6. Portal rozbudowany

4 Żary - NMP, portal zach

5 Złotoryja - NMP, portal zach

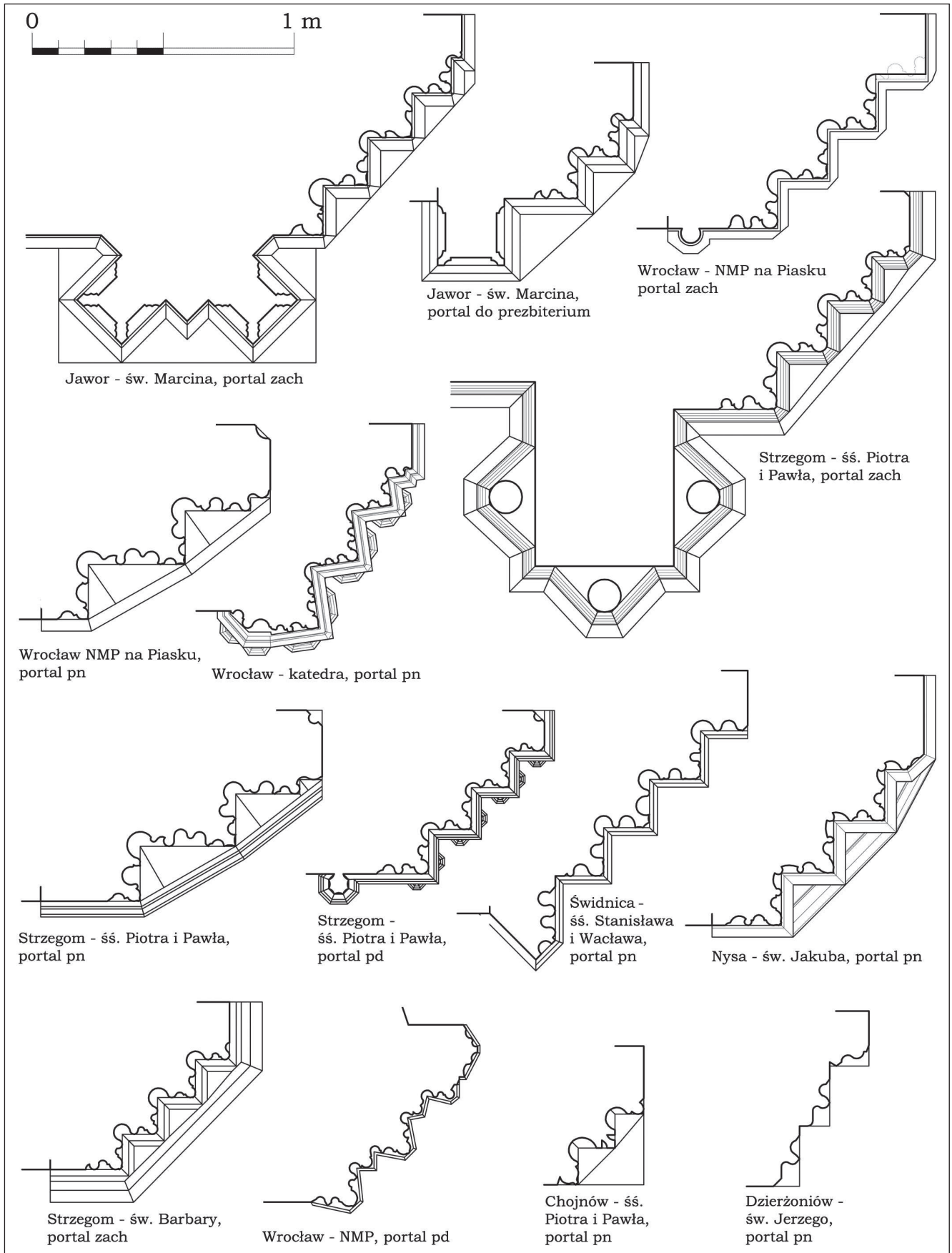

6 Wrocław - NMP, portal zach

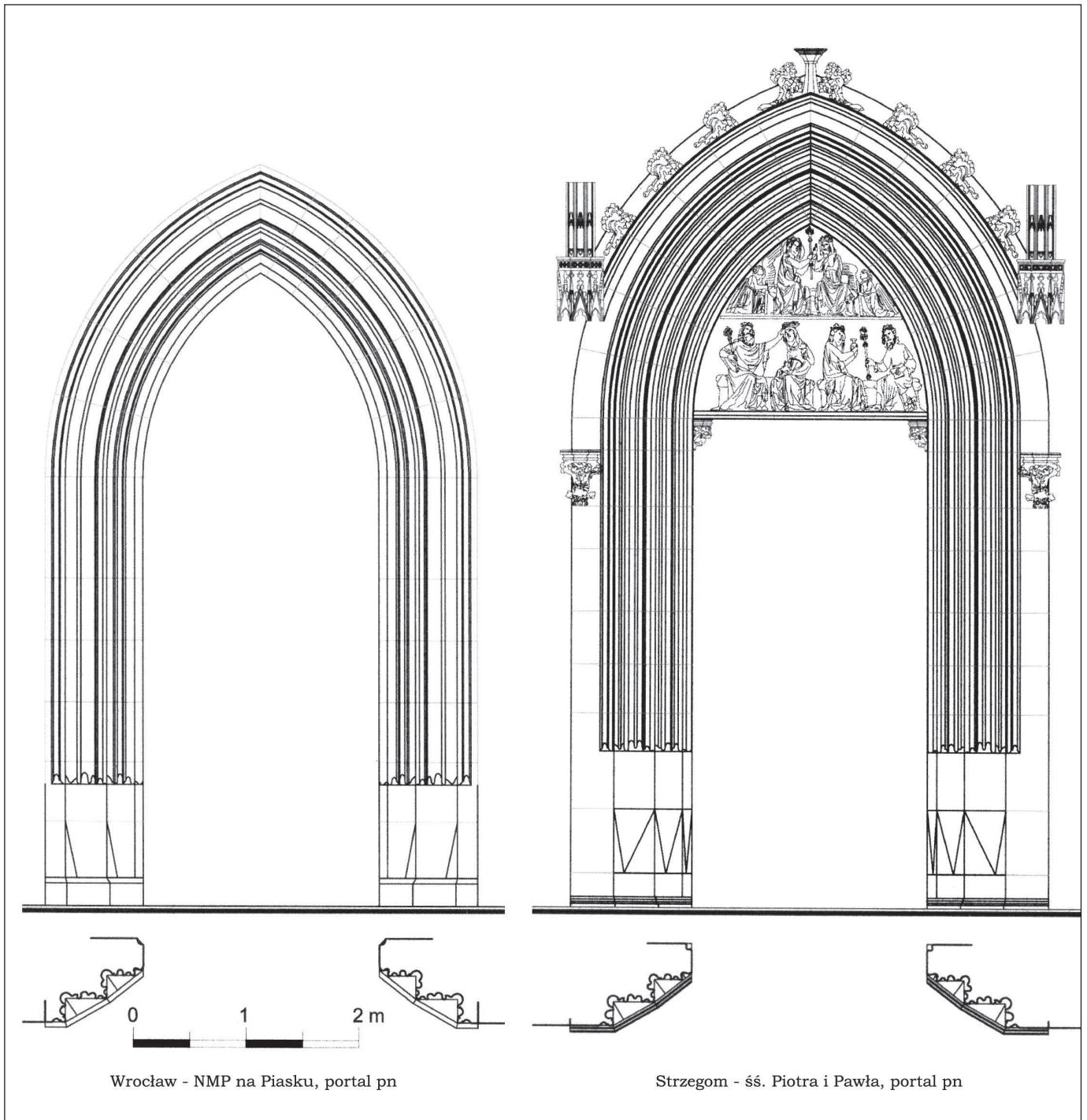
1. Typologia portali z XIV w. na Śląsku

1. Typology of portals from the 14th century in Silesia

1. Jamb portal, 2. Offset and fragmented portal, 3. Portal in a frame, 4. Portal with small columns, 5. Portal with pinnacles, 6. Expanded portal

2. Zestawienie przekrojów poziomych ościeży uskokowych
 2. Specification of horizontal sections of offset reveals

Wrocław - NMP na Piasku, portal pn

Strzegom - śś. Piotra i Pawła, portal pn

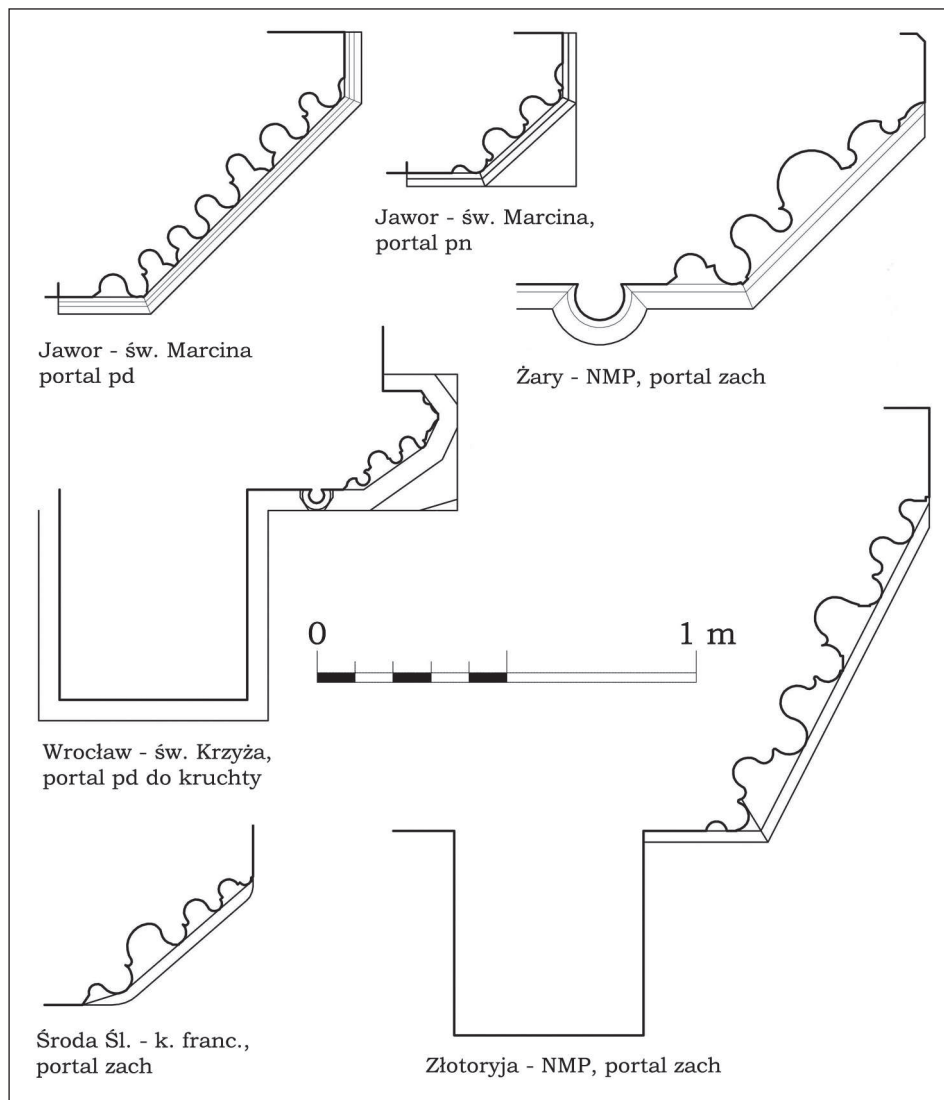
3. Portale o jednakowych przekrojach poziomych
3. Portals with the same horizontal sections

cokole. Obydwa przekroje są niemal identyczne, ale portale znacznie się różnią - portal w Strzegomiu otrzymał inne proporcje wysokościowe i dodatkową dekorację architektoniczno-rzeźbiarską (il. 3).

Ościeża o układach rozczłonkowanych tworząno z wałków i wklęsłów ułożonych po linii prostej skośnej lub łamanej, bez zachowania symetrii (il. 4, 5). Wysunięte do przodu wałki o przekroju kolistym lub wielobocznym były gęsto rozmieszczone,

przechodziły we wklęsły bezpośrednio lub z małym wałeczkiem w połowie, z jednej lub z dwóch stron. Rozchylenie ościeży prostych wahało się od 32° w portalu do kruchty w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu do 62° w portalu kościoła p.w. NMP w Złotorzy, ale najczęściej wynosiło około 45°.

W ościeżach o linii łamanej (il. 5) rozczłonkowanie w 1-2 ćw. było bogate, niekiedy przypomina układ uskokowy, z symetrycznymi elementami wy-

4. Zestawienie przekrojów poziomych ościeży rozczłonkowanych
4. Specification of horizontal sections of fragmented reveals

suniętymi do przodu. Przykładem może być portal zachodni katedry wrocławskiej, ze zmniejszającymi się ku wnętrzu narożami, o coraz mniejszej ilości wałków i wklęsłów. W kilku innych portalach pojedyncze, najbardziej wysunięte profile otrzymały układ wieloelementowy, a sąsiednie są skromniejsze i zmniejszające się ku wnętrzu, występuje też różnorodność kolejnych profili wysuniętych wałków – koliste, z noskiem, migdałowe, wieloboczne. W portalach we Wrocławiu, Jaworze i Strzegomiu (1 - 2 ćw. XIV w., il. 2, 4) wielkości naroży i średnice profili maleją od zewnątrz ku wnętrzu, jakby chciano osiągnąć większą głębię – świadomie wykorzysty-

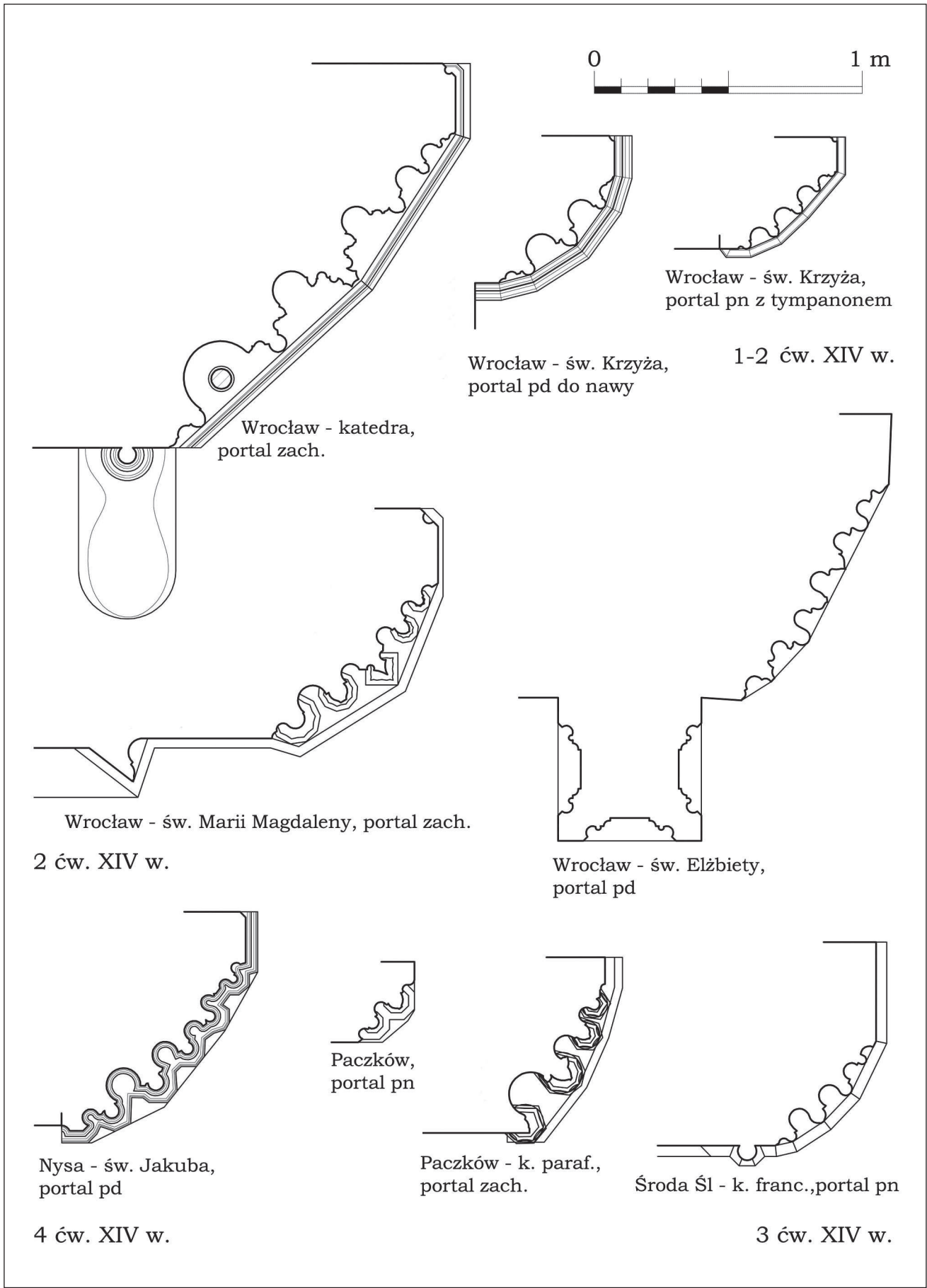
wano zjawisko iluzji perspektywicznej⁴. Podobnie uczyniono w innych portalach powstałych później (w Paczkowie, Środzie Śląskiej i Nysie) (il. 5). Na zestawieniu przekrojów (il. 5) wielkością elementów wyróżnia się portal katedry wrocławskiej – duże przekroje wałków i wklęsłów, głębokie wcięcia, nawiązują do poprzedniego stulecia i prawdopodobnie pochodzą z przełomu stuleci, lub początku XIV w.⁵. Podobnie duże przekroje występują w portalu zachodnim w Żarach (il. 4).

Przedstawiono sposoby kształtowania przekrojów ościeży szerokich w dużych portalach. Występowały one w ograniczonym zakresie także w portalach

⁴ znane dobrze dopiero z obiektów barokowych

⁵ E. Małachowicz, *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław 2000, s. 62, czas powstania portalu katedralnego określił na 2 ćw. XIV w., ale rzeźby lwów na 1 ćw. XIV w. i uważał,

że zostały później wmontowane. Nie wiadomo jakich przekształceń w portalu dokonano w latach 1465-67 podczas dobudowy otwartej kruchty. Portal i kruchtę poddano renowacji w XIX w.

5. Zestawienie przekrojów poziomych ościeży rozczłonkowanych
 5. Specification of horizontal sections of fragmented reveals

mniej rozbudowanych. We wszystkich miały wpływ na wygląd portalu, jego smukłość i głębokość.

1. 2. Cokoły i głowice ościeży

Ościeża portali węgarmy i o niewielkim rozczłonkowaniu miały najczęściej wysoką część cokołową ze ścięciami lub uskokami. Profilowanie rozpoczynało się na wysokości około $1/3 - 1/2$ ościeży i przechodziło płynnie do archiwolty. Profile wałków i wklęsłów w dolnej części wtapiały się w skośną, rzadziej poziomą powierzchnię górną cokołu.

Portale uskokowe i rozczłonkowane o dużej ilości profili (il. 1, 6, 7) także posiadały cokół, ale najczęściej zdecydowanie niższy. Mógł być gładki, uskokowy, skośny, wieloboczny. Większość cokołów ma dwa lub trzy poziomy. Kilka portali uskokowych z 1-2 ćw. XIV w. miało podstawę cokołu wieloboczną lub prostą skośną, a na niej opierał się jeden lub dwa poziomy o linii uskokowej. We wczesnych portalach występowały profilowane gzymse w przejściu do kolejnych poziomów. Profilowanie ościeża wtapiało się najczęściej w skośną powierzchnię górną cokołu (il. 6). Dwa portale we Wrocławiu i jeden w Świdnicy otrzymały przejścia do kolejnych poziomów w postaci powierzchni skośnych o dużym kącie nachylenia. W kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu oraz w kościołach w Paczkowie i Nysie wałki ościeży potraktowano jak kolumny, oparto je na bazach i własnych cokolikach (il. 7). W dwóch pierwszych portalach cokół jest wieloboczny, a w Nysie drobno profilowany. W zamurowanym portalu północnym w Brzegu bazę na wysokim cylindrycznym cokole otrzymał wałek ościeży, obiegający portal po linii prostokąta. Sąsiadujące z nim po bokach wklęsły wykończono spływem wypukłym z wałeczkiem, charakterystycznym dla XIII w.⁶

W dziewięciu portalach ościeża zakończono głowicami na wałkach lub strefą głowic (il. 8, 9). Głowice we wrocławskim kościele św. Krzyża są niewielkie, zarówno w portalu południowym, jak i północnym. W portalu południowym do kruchty zewnętrzne kolumny ościeży otrzymały dwukrotnie wyższe głowice kielichowe o dwóch poziomach liści zwieńczonych gzymsem. Opiera się na nich zewnętrzny profil archiwolty zwieńczony żabkami, o charakterze ostrołukowego obramienia. Nieco większe głowice, ale dla pojedynczych wałków, znajdują się w kościołach w Brzegu i św. Marii

Magdaleny we Wrocławiu. Rozbudowana strefa głowic w Środzie Śląskiej, Nysie, a zwłaszcza w Paczkowie ozdobiona została dwoma poziomami liści.

W portalach o bogatym układzie przestrzennym (Wrocław, Strzegom) występują kolumny z głowicami kielichowymi oraz wsporniki pod rzeźby figuralne o formie głowic (il. 9). Ich wymiary są zdecydowanie większe od głowic ościeży, liście ozdobnie ułożono w dwóch poziomach, zwieńczonych odpowiednio szerokim profilowanym gzymsem.

2. Archiwolta i tympanon

We wszystkich portalach profilowanie archiwolty stanowiło przedłużenie profilowania ościeży oprócz północnego portalu w Brzegu. W portalu do kruchty w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu wprowadzono niewielką zmianę – wałek po przejściu do archiwolty otrzymał nosek. Archiwolty ostrołukowe miały proporcje ostrołuku od obniżonego - do lekko podwyższonego. W linii węgarmy występował ostrołuk, belka oddzielająca archiwoltę, okno maswerkowe, dekoracja ażurowa z wieloliści lub tympanon. Belka z przeszkleniem nad nią występuje w dwóch portalach – w kościele św. Krzyża we Wrocławiu, oraz w kościele św. Barbary w Strzegomiu (il. 10). W Żłotoryi okno otrzymało maswerk o kompozycji centralnej (rekonstrukcja XIX – wieczna). W Żarach jest podobna belka jak w Strzegomiu, ale powierzchnia nad nią została prawdopodobnie wtórnie zamurowana (il. 1).

Bardzo dekoracyjnym rozwiązaniem jest ażurowy wieloliść (il. 10). W Świdnicy ma postać pięcioliścia kolistego z wpisanymi cztero- i pięcioliściami, także kolistymi (rekonstrukcja dziewiętnastowieczna). W kościele św. Krzyża we Wrocławiu, w portalu południowym do kruchty, pod szerokim ostrołukiem węgarmy o strzałce obniżonej znajdują się dwa ostrołuki z wieloliściami ostrołukowymi połączonymi lilijkami, w które wpisano trójliście. W środku między ostrołukami pozostał wspornik liściasty, zapewne pod rzeźbę figuralną.

W dwóch portalach znajduje się tympanon gładki, bez dekoracji – w zamurowanym portalu północnym w kościele w Brzegu oraz w Żarach. W sześciu portalach występuje tympanon figuralny (il. 11, 12). W połowie z nich dekoracja figuralna ograniczona została do kilku postaci, a w portalach w kościele św. św. Piotra i Pawła w Strzegomiu w tympano-

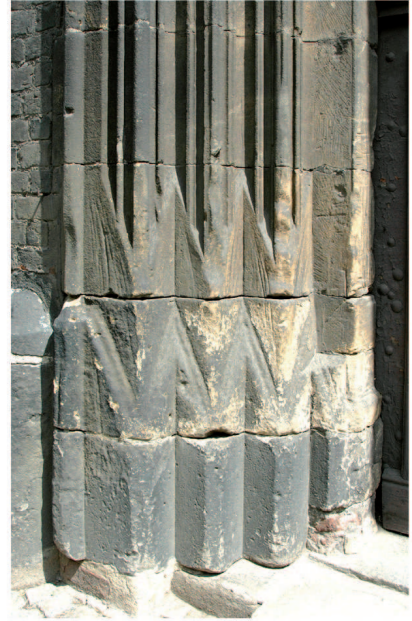
⁶ H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale...*, op. cit., il. 10

Wrocław - św. Krzyża, portal pd

Wrocław - katedra, portal pn

Wrocław - NMP na Piasku, portal zach

6. Cokoły ościeży portal
6. Pedestals of the portal's reveals

Wrocław - św. Marii Magdaleny

Paczków, portal zach.

Nysa, portal pd

7. Bazy wałków ościeży
7. Bases of the reveals' roll moulding

Wrocław - NMP na Piasku, strefa głowic portalu pd

Paczków, głowice portalu zach

Środa Śl, głowice i wspornik portalu pn

Nysa, głowice portalu zachodniego

- 8. Głowice ościeży
- 8. Capitals of reveals